

ՍԱՄՎԵԼ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

**ՏՈՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԱՐԴԻ
ԿԵՆՑԱՂՈՒՄ**

(ԷԹՆՈՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Խմբագիր՝ Լ. Արրահամյան

UNIVERSITY OF CALIFORNIA

LIBRARY

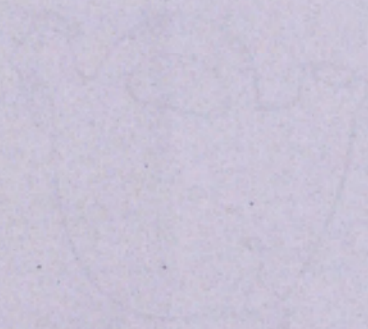
LIBRARY

LIBRARY

LIBRARY

LIBRARY

LIBRARY

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Տոնական համակարգերի ձևավորումը և զարգացումը, որպես օրինաչափություն, միշտ էլ տեղի է ունենում սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, էթնոմշակութային և կրոնական գործընթացների փոխազդեցությունների համատեքստում:

Արտացոլելով հասարակության մեջ կատարվող այդ գործընթացները, տոնածիսական համակարգը կատարում է էթնիկ ավանդույթների կողմնորոշման, հասարակական հարաբերությունների կարգավորման, անհատի հոգեբանական պահանջների բավարարման և այլ կարևորագույն գործառույթներ: Այդ իսկ պատճառով, արդյի տոնական համակարգի ձևավորման և փոփոխման գործընթացների ու մեխանիզմների, ինչպես նաև հասարակակամ ու ընտանեկան կյանքում դրանց գործառությանը նշանակության բացահայտումը ոչ միայն տեսական, այլև կիրառական առումով հրատապ հիմնախնդիր է: Այն կարևոր դեր է կատարում անցումային տնտեսություն ունեցող երկրների սոցիալական հարաբերությունների կարգավորման գործում:

Այս կարևորագույն հիմնախնդրի լուծումը պահանջում է հատուկ ուշադրություն դարձնել եսիտորիդային պետություններում կատարվող էթնոմշակութային գործընթացներին: Իսկ Հայաստանը որպես ուսումնասիրության օբյեկտ, առանձնահատուկ տեղ է գրավում, որը պայմանավորված է հանրապետության բնակչության մոնոէթնիկ կառուցվածքով, ինչպես նաև վերջին հարյուրամյակում պետության զարգացման յուրատեսակ փորձով:

Գրքի գիտական նորույթն այն է, որ այստեղ հայոց տոնական համակարգը, որպես էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության օբյեկտ, ուսումնասիրվում է առաջին անգամ:

Տոների վերաբերյալ էթնոսոցիոլոգիական

ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը պայմանավորված է հետևյալ գործոններով:

Առաջին, 1980-ական թթ. վերջը և 1990-ական թթ. սկիզբը հայ էթնոլի կյանքում նշանավորվեց սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային խառնուրդ տեղաշարժերով, որոնք արտացոլում գտան նաև տոնական համակարգում: Սույն հետազոտությանը փորձ է արվում հանգամանակից կերպով ներկայացնելու հայոց տոնական համակարգում կատարված փոփոխություններն անցումային ժամանակաշրջանում և, մասնավորապես, այդ գործընթացը պայմանավորող գործոնների ողջ համալիրը, որն արժեքավոր է նաև որոշակի պատմական օրինաչափությունների պարզաբանման տեսանկյունից:

Երկրորդ, Ներկա պայմաններում, երբ դեռևս վերջնականորեն չի ձևավորվել Հայաստանի Հանրապետության պետական տոնացույցը, առավել ևս մեծանում է հայոց տոնական համակարգի ուսումնասիրության նշանակությունը, քանի որ այն այդ տոների արդիական վերլուծության, դրանց վերաբեքավորման գիտականորեն հիմնավորված փաստաթուղթ է, բնականաբար առաջարկությունների կոնկրետ ծրագրով:

Երրորդ, Արտացոլելով տոնական համակարգի կենցաղավարման առանձնահատկություններն անցումային ժամանակաշրջանում, այս հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս կանխորոշելու այդ համակարգի զարգացման հիմնական ուղղությունները:

Չորրորդ, Տոնը միաժամանակ յուրատեսակ էթնիկ ցուցիչ է, որն առնչվելով տվյալ էթնոսի ծագման և զարգացման որոշակի հիմնախնդիրների հետ, արտացոլում է նրա կենցաղամշակութային ինքնատիպությունը, այն էլ ոչ միայն գույն ազգայինը, այլև պատմա-

կան որոշակի ժամանակահատվածում՝ մշակութային կապերի և շփումների հետևանքով առաջացած փոխազդեցությունները: Բնականաբար, մշակութային այս տարրի ուսումնասիրությունն անհրաժեշտ է նաև միջէթնիկ փոխհարաբերությունների պարզաբանման և կարգավորման առումով:

Հետազոտության գլխավոր նպատակը հայոց տոնական համակարգի զարգացման, դրա կենցաղավարման հիմնական ուղորտների ու գործոնների ուսումնասիրությունն է: Այս կապակցությամբ փորձ է արվում լուծելու երեք գլխավոր խնդիր.

Առաջին ուսումնասիրել հայոց տոնական համակարգի զարգացման բնույթն ու էվոլյուցիան վերջին հարյուրամյակում: Ընդ որում, այդ ժամանակաշրջանն ընդգրկում է չորս հիմնական փուլ. Ա. XIX դ. կեսեր – XX դ. սկիզբ, Բ. Հայաստանի Առաջին Հանրապետություն (1918-1920 թթ.), Գ. Հայաստանի երկրորդ կամ Խորհրդային Հանրապետություն (1920-1990 թթ.), Դ. Հայաստանի երրորդ Հանրապետություն (1991թ.-...): Դրանք միմյանցից տարբերվում են քաղաքական և տնտեսական համակարգերով: Էթնոմշակութային կապերի ուղղվածությամբ, կրոնի ու, ընդհանրապես, ավանդույթի նկատմամբ վերաբերմունքով և որակական այլ հասկանիշներով:

Երկրորդ խնդիրը պայմանավորված է ժամանակակից հասարակական կյանքում տոնական համակարգի գործառնությունների բացահայտման անհրաժեշտությամբ, ուստի խնդիր է դրվում ուսումնասիրել տոների տարածվածության ուղորտները ու դրանց տիպաբանական առանձնահատկությունները:

Երրորդ խնդիրը վերաբերում է տոնական համակարգի կենցաղավարումը պայմանավորող հիմնական գործոններին, որոնք հասարակության զարգացման տարրեր փուլերում բազմատեսակ են. ինչպես ազդեցության չափով (կոնֆիգուրացիայով), այնպես էլ փոխկապակցվածությամբ: Ահա ինչու, կարևոր խնդիր է բացահայտել տվյալ համակարգի այս կամ այն բաղադրամասի վրա ազդող

կոնկրետ գործոնները, միաժամանակ ցույց տալով դրանց հարաբերության բնույթը:

Յուրաքանչյուր տոն իրենից ներկայացնում է մի յուրահատուկ միկրոհամակարգ, ուր այս կամ այն չափով առկա են կենցաղի և մշակույթի գրեթե բոլոր տարրերը՝ բնակավայր, բնակարան, ազգակցական, դրացիական, ընտանեկան հարաբերություններ, նախնիների հիշատակ, ամուսնական ծիսաշար, երաժշտական ստեղծագործություններ, խաղեր, ուտեստ, տնտեսական գործունեության ավանդական փուլեր՝ այդ աշխատանքների հաջողություններն ապահովող ծեսերով ու սովորություններով և այլն: Վերը նշված տարրերի նույնիսկ այս ոչ ամբողջական ցանկը վկայում է այն մասին, թե կենցաղամշակութային ինչպիսի բազում շերտեր են պարունակում տոները: Բնականաբար, հարուստ է նաև հատուկ տեսանկյուններով մշակութային այս ֆենոմենը ուսումնասիրող գիտությունների տեսականին. օրինակ, տոների և ծեսերի հետ առնչվող առանձին հիմնահարցեր են շոշափում և ազգագրությունը, և բանագիտությունը, և կրոնագիտությունը, և մշակութաբանությունը, և սոցիոլոգիան, և տոմարագիտությունը, և զեղագիտությունը և այլն:

Օգտագործված աղբյուրները բաժանվում են հետևյալ հիմնական խմբերի՝ էթնոսոցիոլոգիական և ազգագրական հետազոտություններ, արխիվային փաստաթղթեր ու մամուլ:

Հայագիտության մեջ տոներն ավանդաբար ուսումնասիրվել են ազգագրական և բանագիտական տեսանկյուններով: Այս առումով մեծ լուծա են ներդրել Գ. Խալաթյանը [105] և Ստ. Լիսիցյանն [102] իրենց կազմած ազգագրական հարցարաններով: Ի դեպ, այդ հարցարանների կիրառումը հարցադրումների իրենց ողջ համալիրով կարելի է համարել տոների (ինչպես նաև կենցաղի ու մշակույթի մյուս բոլոր տարրերի) համակարգված ու նույնիսկ քանակական և որակական ուսումնասիրությունների նախափորձ:

Գրքում օգտագործվել են XIX դարաշրջանի վերջերին և XX դարասկզբին ազգագրագետների ու բանագետների կողմից տոների

վերաբերյալ գրանցված տվյալները¹ ինչպես նաև ամենատարբեր հիմնահարցերի հետ առնչվող առանձին հեղինակների ուսումնասիրություններ² որոնցում արձանագրված են տոնական համակարգերում նշարվող գործընթացների հիմնական ուղղությունները:

Որոշակի արժեք է ներկայացնում օգտագործված մանուկի նյութը Հայաստանի երեք հանրապետությունների տոնական համակարգերի վերաբերյալ: Բավական կարևորվում է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տոնական համակարգը ներկայացնող մանուկի նյութը [78; 334]. որն ամբողջական պատկերացում է տալիս այդ ժամանակաշրջանում կենցաղավարած տոների վերաբերյալ: Այս առումով շատ ուշագրավ է, հատկապես, Հայոց խորհրդային (կամ՝ Երկրորդ Հանրապետության) տոնական համակարգին վերաբերող մանուկի նյութը, մասնավորապես նրա ձևավորման սկզբնական փուլում՝ 1920-1930-ական թթ. [18; 23; 106; 178]: Պետք է նշել, որ, նույնիսկ, այդ «հեղափոխական» ժամանակաշրջանում ավանդության-կրոնական տոների դեմ «մարտնչող» տեսաբաններն անհրաժեշտ էին համարում հավատացյալների, ինչպես նաև կրոնական տոների սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունը, որը նրանց անհ-

րաժեշտ էր «հետամնաց», «ոչ գիտակից», «տատանվող», հետևաբար՝ «վտանգավոր տարրերին» (կամ, ինչպես ընդունված էր այն՝ «էլենենտներին») նախ՝ հայտնաբերելու, ապա դաստիարակելու և պատժելու համար: Չնայած սոցիոլոգիական հետազոտություններ չանցկացվեցին, սակայն այդ կապակցությամբ պաշտոնական մամուլում եղած հարցադրումներն ու տեղեկությունները հնարավորություն են ընձեռում որոշակի պատկերացում կազմել տոների տարածման մասշտաբների, վիճակագրության և գործառույթին բնութագրերի վերաբերյալ:

Ուսումնասիրված մամուլը վերաբերում է նաև Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությանը և մասնակիորեն՝ սփյուռքին [140]:

Օգտագործվել են պետական պաշտոնական փաստաթղթեր (օրենքներ, դեկրետներ, որոշումներ, օրենքների նախագծեր և այլն), որոնք ընդունել են Հայաստանի Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ հանրապետությունների պետական և արհմիութենական մարմինները: Տոներին վերաբերող արխիվային առանձին փաստաթղթեր առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ:

Այս փաստաթղթերն արժեքավոր են այն առումով, որ ոչ միայն ներկայացնում են պետականորեն հաստատված և, բնականաբար՝ իրավական ուժ ստացած տոնական համակարգերի ստույգ պատկերը, այլ նաև ընդհանուր պատկերացում են տալիս տոների նկատմամբ իշխանությունների դիրքորոշման մասին: Իսկ յուրաքանչյուր պետության ընդունած տոնական համակարգը դրա կայացման և դեմոկրատացման մակարդակի յուրօրինակ չափանիշ է:

Վերջին շրջանում հայագիտության մեջ տոների վերաբերյալ եղած սակավաթիվ աշխատությունները դարձյալ վերաբերում են անցյալին և ունեն առավելապես տեսական ուղղվածություն: Այս կապակցությամբ կարելի է առանձնացնել, մասնավորապես, Ա.Ա. Օդաբաշ-

¹ Այս առումով անգնահատելի ծառայություն է մատուցել Լ. Բախուրյանը [85-100], որը հանգամանալից ներկայացնելով Հայաստանի մի շարք զավառների տոնական համակարգերը, անդրադարձել է դրանց ստեղծվող ծիսապաշտամունքային, տոմարագիտական, լեզվաբանական և այլ հիմնահարցերին:

Այդ ժամանակաշրջանի իսկոց տոնական համակարգի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություն հաղորդող հեղինակներն են նաև Հ. Մալխասյանը [177: 254-262], Հ. Մուրադյանը [214: 153-158], Ե. Շահագիր [240: 5-44], Քաջերունին [295: 114-146], Ե. Պողոսյանը [255], Ա. Ալադյանը [11-13], Գ. Հալաբյանը [133] և ուրիշներ, որոնց գործերի աշխատությունները, զրեթե ամբողջությամբ, ընդգրկում է սյառնական Հայաստանը և հայկական առանձին գաղթօթյալներ:

² Իրենց ուսումնասիրություններում, հենվելով հարուստ պատմական և ազգագրական աղբյուրների վրա, ավանդական տոնական համակարգի հետ առնչվող ծիսապաշտամունքային, ժամանակագրական, տոմարագիտական, լեզվաբանական, կրոնա-փիլիսոփայական, գեղագիտական կարևորագույն հիմնահարցեր են շոշափում Ղ. Ալիշանը [9-10], Ա. Ամատունին [15], Գիսակը [48], Ա. Օրմանյանը [309-311], Հ. Լազարյանը [216], Խ. Մամվելյանը [223-236], Լ. Սևմունովը [268: 19-30], Ն. Ադունը [3], Գ. Ղափանցյանը [176], Ա. Սնացականյանը [212], Վ. Բոդյանը [37-42], Ա. Մանուկյանը [185] և ուրիշներ:

յանի ուսումնասիրությունները³. ուր քննարկվում են նաև տոների հետ առնչվող սոցիալական կարևոր հիմնախնդիրներ:

Ուշադրության է արժանի նաև «Կենսապահովման մշակույթ և էթոս» [349] աշխատությունը⁴. ուր ներկայացված է տոնական համակարգի առանձնահատկությունները պայմանավորող գործոնների որոշակի համալիր:

Հարկ է նշել նաև մշակութային այդ ֆենոմենի վերաբերյալ Լ. Աբրահամյանի դիտարկումները: Ճիշտ է, վերջիններս վերաբերում են նախնադարյան շրջանին [312-313], սակայն ուշագրավն այն գուգահեռներն են, որ հեղինակը փորձում է անցկացնել նախնադարյան ծեսի և 1988 թ. փետրվարին սկիզբ առած դարաբաղյան շարժման միջև: Այսպես, նա «Քառսը և կոսմոսը ժողովրդական ելույթների կառուցվածքում» [1: 14-21] խորագրով հոդվածում հանգամանորեն ներկայացրել է բոլոր այն հատկանիշները, որոնք ընդհանուր էին նախնադարյան տոնին (նախատոնին) և դարաբաղյան շարժմանը: Մեզ համար արժեքավորն այստեղ ոչ այնքան այդ շարժման աիպաբանությունն է կամ այն որպես տոն ներկայացնելը, այլ այն ընդհանուր հասկա-

³ Որոշակի արժեք ունի նրա «Ամանորը հայ ժողովրդական տոնացույցում» [302: 7-70] աշխատությունը, ուր տրված է Ամանորի ծիսական եամալիրի վերլուծությունը: Ուշագրավ է մասնավորապես, Ամանորի ծիսաշարում հասարակական-տնտեսական կյանքի շերտավորված վիճակի արտացոլումը (խոսքը նախ և առաջ վերաբերում է ամանորի երգերի սյիպաբանությանը սոցիալ-մասնագիտական կտրվածքով): Շատ արժեքավոր է նաև Ա.Ա. Օղաբաշյանի «Հայոց ժողովրդական հավատալիքները» [306] աշխատությունը, ուր տոների հետ առնչվող զուտ պսիլոսոփայական հիմնահարցերի հետ միասին դիտարկվում է տոնացույցի համակարգային (կոդային) համալիրը (այդ թվում՝ սոցիալականը): Ամենահին և պատահական չէ, որ ներկայացնելով հայոց մեջ տնտեսական զբաղմունքների շուրջ արգելքների և թողությունների ընդարձակ ծիսակարգը, հեղինակը դրա հիմքում ընկած սեռահասակային բաժանումը համարում է որպես տոների կարևորագույն համակարգիչ:

⁴ Ըստ իս. չնայած տոների մասնակի անդրադարձին, այս աշխատությունը շատ արժեքավոր է այդ երևույթի հետ առնչվող առանձին հիմնախնդիրների հարցադրման և հետազոտության մեթոդների տեսանկյունից: Այս աշխատանքում հիմնականում ներկայացված են երեք պատմագագագրական մարզեր (Այրարատ, Սյունիք, Շիրակ), որոնցից յուրաքանչյուրը բնութագրվում է ներթնիկ խմբերի ծնավորման առանձնահատկություններով, կրոնական և աշխարհիկ վարքագծերով, սրբավայրերի առատությամբ, ընակիմայական յուրատեսակ պայմաններով, ընակավայրերի մեկուսացվածությամբ, ուրբանիզացման մակարդակով, մի խոսքով՝ բոլոր այն գործոններով, որոնք պայմանավորում են էթնոսի տոնական համակարգերի ռեգիոնալ առանձնահատկությունները:

միշները, որոնք, ըստ էության, ներկայացնում են էթնոսի՝ իր արմատների հետ կապող կոդային համակարգը: Նախատոնի և դարաբաղյան շարժման միջև այս օրինաչափությունների բացահայտման միջոցով Լ. Աբրահամյանը մեզ տալիս է նախնիների և նրա ստեղծած մշակույթի հետ էթնոսի ծագումնային կապի «ծածկագիրը»: Եվ որ ամենակարևորն է, հեղինակը, դրանով իսկ, ներկայացնում է այն երևույթի վերծանման բանալին, որը որակել ենք «ազգային գարթոնք» բնորոշմամբ: Իսկ վերջինս, որպես կարևորագույն գործոն, մեծ չափով պայմանավորեց 1990-ական թթ. հայոց տոնական համակարգում տեղի ունեցած տեղաշարժերը:

Հայագիտության մեջ միակ ուսումնասիրությունը, ուր շոշափվում են հայոց տոնական համակարգի հետ առնչվող էթնոսոցիոլոգիական հիմնահարցեր, դա «Երևանի բնակչությունը» [354] աշխատությունն է: Այստեղ կենցաղամշակութային առանձին տարրերի (ագագակցական, դրացիական, հայրենակցական և ընկերային կապեր, լեզվական վարքագիծ, պրոֆեսիոնալ մշակույթ, հարսանիք, ընտանիք և այլն) հետ միասին, մասամբ ներկայացված տոնական համակարգը դիտարկվում է սոցիալ-մասնագիտական և միգրացիոն տարբեր խմբերում: Չնայած այն հանգամանքին, որ ներկայացված տոները ոչ ամբողջությամբ են արտացոլում երևանցիների կենցաղում տարածված տոնական համալիրի իրատես պատկերը, այդուհանդերձ, այդ հետազոտությունը որոշակի պատկերացում տալիս է տոների կենցաղավարումը պայմանավորող հիմնական գործոնների վերաբերյալ: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ տոներն այստեղ դիտվում են որպես քաղաքային բնակչության միգրացիոն խմբերի կենցաղամշակութային աղապատացիայի կարևոր ցուցիչներ:

Հետազոտվող տոնական համակարգը հիմնականում պարունակում է տոների երկու մեծ ենթախումբ՝ ավանդության-կրոնական և ոչ կրոնական (կամ՝ աշխարհիկ): Ինչ վերաբերում է առաջինին, ապա այն շատ հաճախ ներկայացվում է ավանդության-ժողովրդական-կրոնական (կամ քրիստոնեական) հոմա-

նիշ որակավորումներով. որոնք, ըստ իս. ճիշտ են արտացոլում տոների այդ խմբի էությունը: Իրոք, դրանցում դժվար է սահմանագատել կրոնականը ժողովրդականից կամ ազգայնից. քանի որ այդ բոլոր հատկանիշները դարերի ընթացքում միահյուսվելով միմյանց, կազմել են անբաժանելի միասնություն: Այդ տոներում էթնիկականի, կրոնականի և ավանդականի նմանակերպ ընկալումները նկատելի են նաև մեր օրերում:

Ավանդության տոներում առկա հավատալիքների հիմնական շերտերն իրենց ծագմամբ առնչվում են երկու պատմական փուլերի հետ. առաջին՝ մինչքրիստոնեական. երբ բնության ու հասարակության մեջ կատարվող սմբն ինչ վերագրվում էր առանձին ոգիների ու աստվածների և երկրորդ՝ քրիստոնեական. երբ արդեն նոր կրոնին՝ քրիստոնեությանն էր վերագրվում երևույթների բացատրության և դրանց վրա ներազդելու մեծաշնորհը:

Զնայած ավանդության տոների կենցաղավարման համակարգում եկեղեցական բաղադրամասի անկման միտումներին, ինչպես նաև կենցաղային և եկեղեցական ծիսակատարություններում նկատվող որոշանի տարբերություններին, այդ տոները, սակայն, շուրջ մեկ և կես հազարամյակ գոյատևում են շնորհիվ եկեղեցու՝ ամրագրվելով նրա կողմից հատուկ մշակված տոնացույցում: Եվ բնական է, որ առ այսօր զուտ քրիստոնեական տեսանկյունով էլ այդ տոների սիմպոնիությունը տալիս է եկեղեցին [185: 6-10]: Վերջինս Սրբոց և Պահոց օրերի հետ միասին, որպես եկեղեցական օրերի առանձին խումբ դասակարգվում է տոները հետևյալ ենթախմբերով. 1. Տերունի տոներ, 2. Աստվածածնի տոներ, 3. իսաչի տոներ, 4. Եկեղեցական տոներ, 6. Ազգային կամ կրոնական գաղափարներին նվիրված տոներ⁵:

⁵ Տերունի տոներն, ըստ հեղինակի, նվիրված են Քրիստոսի հետ սոնչվող դեպքերին. – Ծնունդ՝ Աստուածայայտնութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի և Մկրտութիւն, Անսնակոչութիւն, Տեառնընդառաջ, Վարդավառ-Այլակերպութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, Ծաղկազարդ, Աւագ շաբաթ, Զասիկ կամ Յարութիւն, Գամբարծում: Աստուածածնի տոներն են. – Յղութիւն յԱննայէ, Ծնունդ, Երից ամաց ընծայումն ի տաճարն, Գիւտ տփոյ, Գիւտ գօտոյ և Վերափոխումն ս. Աստվածածնի: – իսաչի տոներն են. – Տօն երեման սրբոյ

Սակայն այդ տոներն իրենց ծագմամբ ավելի հին են և առնչվում են հեթանոսական ժամանակաշրջանի հետ. որի ծիսասովորութային համալիրներում հիմնականում արտացոլվել է երկրագործական տոնացույցը: Եվ պատահական չէ. որ առանձին հեղինակներ հենց այս տեսանկյունով տիպաբանելով քրիստոնեական տոնացույցի հենքը հանդիսացող ավանդության այդ տոները, փորձել են դրանցում պահպանված մինչքրիստոնեական տարրերի միջոցով բացահայտել առանձին տոների կամ տոնախմբերի կապը տնտեսական գործունեության ավանդական փուլերի հետ (օրինակ՝ ցանքի նախապատրաստում, ցանք, խնամք, բերքահավաք և այլն): Այս առումով կցանկանայինք նշել, մասնավորապես, Վ. Բդոյանի «Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում» աշխատությունը [37: 433-501], ուր հեղինակն ավանդության տոների դասակարգումը տալիս է ըստ երկրագործական աշխատանքային առանձին փուլերի⁶:

Կան բավականին ուսումնասիրություններ, որոնց հեղինակներն անդրադառնալով քրիստոնեական տոնացույց մտած այդ տոների ծագումնաբանությանը, փորձել են վերականգնել դրանց մինչքրիստոնեական արմատները կամ հեթանոսական գուգահեռները, որոնք լի են տնտեսության, ընտանիքի և անհատների բախտն ու ճակատագիրը որոշող

խաչի, խաչվերաց, Գիւտ խաչի... Վարագալ խաչ: Եկեղեցական տոներն են. – Տօն Լաթօռիւն Սրբոյ Եջմիածնի, Տօն Շողակաթի, Աշխարհամատրան Կիւրակէ, Յիշատակ սապանակի հնոյ և նորոյ ուխտի: Եկեղեցական կարևոր տոները կոչվում էին նաև «տաղավար» (Քրիստոսի Ծնունդ, Զատիկ, խաչվերաց, Ս. Աստվածածին, Վարդավառ), որոնց հաջորդ օրը մեռելոց է և կատարվում է գերեզմանօրհները:

⁶ Հեղինակն ավանդության տոները ներկայացնում է հետևյալ դասակարգումով. 1. Տոներ, որոնք կապված են զարնամացանի նախապատրաստական աշխատանքների հետ (Նոր տարի-Ամանոր, Քրիստոսի Ծնունդ-Ձրօրհներ, Սուրբ Սարգիս, Տեառնընդառաջ, Բարեկենդան, Մեծ Պաս, Ծաղկազարդ, Զատիկ և Գամբարծում): 2. Տոներ, որոնք կապված են դաշտերի խնամքի և բերքահավաքի հետ (Վարդավառ, Նավասարդ, Ս. Աստվածածին): Երկրագործական տոնացույցի նման դասակարգում է տվել նաև Ա.Ա. Օդաբաշյանը [306: 10-11]: Հիմնվելով XIX դարաշրջանի և XX դարասկզբի նյութերի վրա, Վ. Բդոյանն առանձնացնում է ավանդության գլխավոր տոների երկու խումբ, որպես ելակետ ընդունելով դրանց քրիստոնեացած լինելու աստիճանը. ա/ ժողովրդական (կամ քիչ քրիստոնեացած) տոներ, Նոր տարի, Բարեկենդան, Տեառնընդառաջ, Գամբարծում և Վարդավառ և բ/ Քրիստոնեական կամ խստորեն քրիստոնեացված, Ծնունդ-Ձրօրհներ, Ս. Սարգիս, Ծաղկազարդ, Զատիկ [39: 187]:

հնագույն ծեսերով, սովորույթներով, գուշակություններով ու հավատալիքներով: Այս տեսանկյունից ուսումնասիրվել են գրեթե բոլոր ավանդության տոները՝ Ամանորը, Քրիստոսի Ճնունդը, Սուրբ Սարգիսը, Տեառնընդառաջը, Բարեկենդանը, Մեծ Պասը, Ծաղկազարդը, Ջատիկը, Համբարձումը, Վարդավառը, Սուրբ Ստվածածինը և այլն:

Ինչ վերաբերում է ոչ կրոնական տոնական համակարգին⁷, ապա այն ներկայացնում է մի քանի տասնյակ տոներ, որոնց հիմնական միջուկը կազմող պետական-քաղաքական տոների հետ միասին, մեծ խումբ են կազմում աշխատանքային-մասնագիտական, մանկապատանեկան և աշխաղիկ բնույթի նմանատիպ այլ երիտասարդական տոներ:

Համընդհանուր լինելով նախկին խորհրդային Միության բոլոր երկրներում, խորհրդային տոները կազմում էին Հայաստանի Երկրորդ (խորհրդային) Հանրապետության տոնական համակարգի բաղկացուցիչ մասը: Այդ համակարգի ուսումնասիրությունը նախկին Միության տարբեր շրջաններում հնարավորություն է տալիս բացահայտել որոշակի օրինաչափություններ: Այստեղ առավելապես արժևորվում են այն հետազոտությունները, որոնք վերաբերում են խորհրդային ժամանակաշրջանում տարածված տոների գործառնության վերլուծությանը, դրանց կենցաղավարումը

պայմանավորող հիմնական գործոններին:

Այնուամենայնիվ, սակավաթիվ էին տոների վերաբերյալ այն աշխատությունները, որոնք կառուցված են էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունների հիմքով, Բացի այդ, եղածն էլ անհրաժեշտ խորությամբ չի արտացոլում տոնական համակարգի էթնոսոցիալական բնութագիրը:

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև այն հետազոտությունները, որոնք վերաբերում են խորհրդային և նախախորհրդային տոնական համակարգերի և դրանց առանձին տարրերի կառուցվածքային-տիպաբանական վերլուծությանը⁸:

Սույն ուսումնասիրությունը հիմնված է էթնոսոցիոլոգիայում ընդունված մեթոդների (սոցիոլոգիական զանգվածային և փորձագիտական հարցումներ, դաշտային ազգագրական հետազոտություններ և այլն) վրա: Աշխատության հիմքում, սակայն, հիմնականում ընկած են սոցիոլոգիական-զանգվածային (կամ քանակական) հետազոտությունների միջոցով գրանցված տվյալները: Ընդ որում, հարցաթերթերում ընդգրկված հարցադրումներն արտացոլում են տոնական համակարգի հետ առնչվող բազմաբնույթ հիմնախնդիրներ, որոնք հանգամանորեն բնութագրում են մշակութային այդ երևույթը: Բացի սույդ, կատարվել է արխիվային, մամուլի, զերատեսչական և դաշտային ազգագրական նյութերի համադրական վերլուծություն (կոնտենտ ալիզ):

⁷ Հայաստանի Սոցիալական Հանրապետությունը, չնայած իր կարճատև գոյությանը, ունեցավ իր աշխարհիկ տոնական համակարգը, որին մենք հետազայում կանոնադրաբար 1970-80-ական թթ. արդեն գոյություն ունեցող ձևավորված հայկական խորհրդային աշխարհիկ տոնական համակարգ, որը ներկայացնում էր հետևյալ հիմնական տոնախմբերը 1. պետական-քաղաքական, 2. աշխատանքային, 3. մասնագիտական, 4. մանկապատանեկան, 5. երիտասարդական, 6. պատմախայրենասիրական և այլն: Հիմնականում այս կառուցվածքն ուներ նախկին խորհրդային Միության կազմի մեջ մտնող երկրների ընդհանրությունների և, ընդհանրապես՝ խորհրդային տոնական համակարգը:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության աշխարհիկ տոնական համակարգին, ապա այն դեռևս իր ձևավորման փուլում է, ուր պետության ուղադրության կենտրոնում, ըստ մեր դիտարկումների, հիմնականում պետական-քաղաքական, պատմախայրենասիրական և եկեղեցական տոներն են:

Պետք նաև նշել, որ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության տոների մասին օրենքն առաջնահերթ ընդունված պետական-օրենսդրական փաստաթղթերից է:

⁸ Այս առումով, աչքի են ընկնում Լ.Ա. Տուլցևայի [372], Յու.Վ. Բրոնշեյի [324: 5-28], Ռ.Ս. Լոպատկինի ու Ի.Յ. Ֆուրսինի [351], Ն.Պ. Լոբաչևայի [350: 39-56], Ի. Բատուրինի [319: 65-70], Յու.Վ. Կոյանսի, Պ.Ս. Պոպովի [348: 70-77], Յու. Գազարինի [327], Դ.Ս. Ապտեկյանի [317], Ռ.Ա. Սաքիդովի [352: 110-115], Ա.Ս. Ազախիրյանի ու Գ.Ա. Սերգեևի [314], Յու.Գ. Կրուգլովի [347: 96-104] և Ա. Սազանի [353] աշխատությունները:

⁹ Այդպիսի ուղղվածություն ունեն Գ.Ա. Նովիկովայի [355: 181-192], Լ.Ա. Տուլցևայի [374], Ի.Ս. Կրիվելևի [346: 36-45], Լ.Ս. Սաբուրովայի [363], Օ.Ռ. Բուրյանայի, Մ.Ն. Շմելյովայի [326:1-16], Յու.Վ. Բրոնշեյի [323: 5-28], Ա.Վ. Բենիֆանդի [321], Ի.Վ. Սովյանովի [370] և այլ ուսումնասիրություններ:

Նախկին խորհրդային և այլեթնիկ ընդհանրությունների ավանդության տոնական համակարգի առանձին պարբերաշրջանների և բաղադրամասերի տիպաբանության վերաբերյալ իրենց աշխատություններում տարաբնույթ հիմնադրեր են շոշափում նաև Ա.Ն. Անֆերտեր [316: 58-71], Գ.Ա. Նոսովան [357: 45-56], Վ.Ի. Չիչերովը [380: 108-129], Վ.Յա. Պրոպար [361], Տ.Ա. Կոլևան [342: 40-50] և ուրիշներ:

Օգտագործված աղբյուրների ցանկում իրենց նշանակությամբ առանձնանում են էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունների արդյունքները, ուր բազմակողմանիորեն դիտարկվել է հայոց կենցաղում տարածված տոների երկու մեծ խումբ՝ ավանդության լիակատար և խորհրդային:

Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունները սկսվել են 1976 թ. և պարունակում են երկու հիմնական ժամանակագրական փուլեր. 1/ 1976-1980 թթ. (որի ընթացքում հարցման է ենթարկվել 8000 քաղաքացի և 4000 գյուղացի) և 2/ 1900-1995 թթ. հարցման է ենթարկվել շուրջ 5000 անձ): Ընդհանուր առմամբ հարցվել է ավելի քան 17000 մարդ¹⁰:

Տոնական համակարգը ներկայացնող այդպիսի լայնածավալ նյութի վերլուծության համար անհրաժեշտ էր ճշգրիտ ընտրույթ, որը, նախ և առաջ, պետք է արտացոլեր հանրապետության ռեզիդենտ առանձնահատկությունները: Այս կապակցությամբ կիրառվել է բազմաստիճան բնատարածքային ընտրույթ, ուր հաշվի են առնվել հանրապետության բնակչության ժողովրդագրական և սոցիալական կազմը, կենցաղամշակութային առանձնահատկությունները, ներէթնիկ և ենթասոցիալական կառուցվածքային ողջ համալիրը:¹¹

Ուսումնասիրվել է հինգ պատմաագագրական մարզ (Այրարատ, Գեղարքունիք, Լոռի-Տավուշ, Շիրակ, Այրմիք), որոնցից յուրաքանչյուրի բնակչության պատմականորեն ձևավորված կենցաղամշակութային ուրույն համալիրը բնութագրվում է նաև տոնական համակարգերի առանձնահատկությամբ:

Հետազոտություններն անցկացվել են

նշված մարզերի հետևյալ բնակավայրերում.

1) Այրարատ (Երևան, Հոկտեմբերյան [այժմ՝ Արմավիր], Աշտարակ, Բյուրեղավան, Էջմիածին քաղաքները և Էջմիածնի շրջանի Արշալույս, Դաշտ, Մրգաստան, Ջրառատ, Տարոնիկ գյուղերը), 2) Այրմիք (Կապան, Սիսիան քաղաքները և Սիսիանի շրջանի Ախլաթյան, Բնունիս, Բռնակոթ, Շաղաթ և Տուրոս գյուղերը), 3) Շիրակ (Լենինական [այժմ՝ Գյումրի], Ախուրյան քաղաքները և Ախուրյանի շրջանի Լեռնուտ, Կապս, Մարմաշեն և Վահրամաբերդ գյուղերը), 4) Լոռի-Տավուշ (Իջևան, Կալինինո [այժմ՝ Տաշիր], Կիրովական [այժմ՝ Վանաձոր] քաղաքները և Այգեհովիտ, Գետահովիտ, Դիտավան ու Ծաղկավան գյուղերը), 5) Գեղարքունիք (Կամո [այժմ՝ Գավառ], Հրազդան քաղաքները և Արգական, Բջնի ու Քարսի գյուղերը): Հարցման ենթաընկած անձինք ներկայացնում էին Հայաստանի քաղաքային և գյուղական ողջ բնակչությունը:

1970-1990-ական թթ.-ին լայնամասշտաբ հետազոտությունների ընթացքում ուսումնասիրվել է երևանցիների տոնական վարքագիծը¹²:

Տոնական համակարգի զարգացման միտումները պարզելու նպատակով 1992-1993 թթ. էթնոսոցիոլոգիական կրկնական հարցումներ են անցկացվել նաև Կապան, Կամո, Իջևան և Գյումրի քաղաքներում:

Դարձյալ նույն նպատակին էին ուղղված հերլինակի կատարած էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունները (1990 թ.) հանրապետության Ախուրյանի, Իջևանի, Էջմիածնի և Սիսիանի շրջաններում¹³ [198-202]:

Տոնական համակարգի վերաբերյալ էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններին զուգընթաց հավաքվել է նաև դաշտային ազգագրական նյութ ՀԱՊԹ-ի և ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ-ի 1986-

¹⁰ 1970-1990-ական թթ. հանրապետության բնակչության շրջանում անցկացված այդ լայնամասշտաբ հետազոտությունները կազմակերպվել են ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի կողմից՝ էնմա Կարապետյանի ղեկավարությամբ:

¹¹ Էթնոսոցիոլոգիական ողջ հետազոտությունների ընթացքում ուղղորդվել են մեր էթնոսի ներէթնիկ և սոցիալական այլ խմբերի երեք ստորխմային և չորս մասնագիտական խմբեր. Տարիքային խմբեր – 1/ 18-29 տարեկան, 2/ 30-49 տարեկան, 3/ 50 տարեկան և րարձր: Մասնագիտական խմբեր – Ա. բարձրագույն, մասնագիտական որակավորում ունեցողներ, Բ. ծառայողներ (առանց հատուկ կրթության), Վ. ինդուստրիալ – ֆիզիկական աշխատանքով զբաղվածներ, Գ. ոչ ինդուստրիալ – ֆիզիկական աշխատանքով զբաղվածներ:

¹² Այս կապակցությամբ 1976 թ. հարցումներ են անցկացվել 2000, իսկ 1992 թ. 1196 երևանցիների շրջանում. որոնք ներկայացնում են մայրաքաղաքի ազգաբնակչության սեռատարիքային և սոցիալ-մասնագիտական տարբեր շերտեր:

¹³ Ընդհանուր առմամբ հարցվել է 500 անձ. Բացի այդ, հայոց տոնական համակարգի հետ առնչվող առանձին հիմնահարցեր պարզաբանելու կապակցությամբ հեղինակը էթնոսոցիոլոգիական հարցումներ է անցկացրել նաև կրոնական արևմտյանի շրջանում (1995-1999 թթ.):

1990 թթ. ընթացքում Ապարանի, Արագածի, Հրազդանի, Ախուրյանի և Իջևանի շրջաններում կազմակերպված գիտարշավների ընթացքում [191-196]: Պետք է նաև նշել, որ հիմնականում լրացնող նշանակություն ունեցող այդ նյութը, չնայած իր ոչ մեծ ծավալին (թե

տարածական և թե թեմատիկ տեսանկյուններից), ժամանակագրական առումով ընդգրկում է բավական տարողունակ ժամանակաշրջան (XIX դ. վերջերից մինչև XX դ. վերջերը)¹⁴:

¹⁴ Հետազոտության անցկացման և մշակման գործընթացում ընտրության մեթոդն արդարացրել է իրեն նաև այն առումով, որ, ըստ հիմունքային (բազային) հատկանիշների, վիճակագրության գրանցված շեղումները չսս գերազանցում քույլատրելի հինգ տոկոսը: